

The Dominance of the Silk Road in Turkish Homeland and the Struggle Between Turks-Arabs in the Middle Ages

Yaşar Bedirhan

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Türkiye

Abstract: Silk Road; encountered two oceans – Pacific Ocean and Atlantic Ocean-, two continents – Asia and Europe-, many cultures, civilizations, religions, philosophical lives and life styles, commercial benefits of all people need, and also nations for thousands years, and it has a very distinctive and effective feature on being the greatest trade road of the world.

As well as connecting thousands of settlements, Turkish Homelands, and near east countries each other, with its more than ten thousands kilometers length Silk Road that is the longest highway of the old World, made these countries' export and import easy, it had an important role in the trades of the region countries as well as the World trade.

Having such a great importance, the Silk Road passed through Turkish homelands from the oldest time to middle age. The nationalities and the countries to dominate the Silk Road continued their dominance struggles on these Turkish homelands. Turkish Homelands were somehow are similar to the Silk Road. The dominant of these Turkish

Homelands were also the dominant of the Silk Road. In regard to this topic that we handled The Silk Road Dominance and Turk- Arab struggles on the Turkish Homelands are examined.

Key Words: Silk Road, Turks, Arabs

Ö ZET: İpek yolu; iki okyanusu, büyük okyanusla atlas okyanusu, iki kıtayı, asya ile avrupayı, birçok kültürü, medeniyeti ve dini, felsefi yaşayışı ve hayat tarzını bütün insanlığın ortak ihtiyacı olan ticari menfaatleri ve dolayısıyla birçok milletleri binlerce yıl karşı karşıya getirmiş olan ve onların ipek yolu üzerinde çıkarlarını ve ihtiyaçlarını karşılıklı giderlerinde birinci derecede etkin olmuş dünyanın en büyük ticaret yolu olma özelliğine sahiptir.

Eski dünyanın en uzun karayolu olma özelliğini taşıyan ipek yolu, Çin'den başlayarak Akdeniz sahillerine kadar 10 bin km'yi aşkın uzunluğu ile yol güzergahı üzerinde yer alan binlerce yerleşim merkezlerini, Türk yurtları ve yakımdoğu ülkelerini birbirlerine bağladığı gibi, bütün bu ülkelerin iç ve dış ticaretini kolaylaştırmış, dünya ticaretinde oynadığı büyük rol kadar, bölge ülkelerinin ticaretinde de birinci derecede rol oynamıştır.

Böylesine önemli bir yere sahip olan ipek yolu, tarihin en eski çağlarından beri, orta çağlar boyunca da Türk yurtlarından geçmiştir. İpek yoluna hakim olmak isteyen birçok millet ve devletler hakimiyet mücadelelerini hep bu Türk yurtlarında sürdürmüşlerdir. Türk yurtları bir bakıma ipek yolu ile özdeşleşmiştir. Türk yurtlarına hakim olan ipek yoluna da sahip olurdu. Bu bakımdan ele aldığımız ipek yolu hakimiyeti

ve Türk yurtlarında yapılan, mücadeleleri bu şekilde değerlendirmemiz mümkündür.

Anahtar kelimeler : İpek Yolu, Türkler, Araplar

GİRİŞ

Arabistan tarihin ilk çağlarından itibaren coğrafi yapısı dolayısı ile Hint, Çin, İran, Mezopotamya, Roma, Bizans, Suriye, Mısır ve Habeşistan ile devamlı bir ticari faaliyet içerisinde bulunmuştur.

İslamiyet'ten önce Arap Yarımadasının ticari rolü özellikle Yemen'de bulunan devletlerin varlıklarını kaybetmeleri ile birlikte önemli derecede gelişmişti. Özellikle Çin'den Akdeniz limanlarına ve hatta Kızıldeniz sahillerine kadar uzanan İpek Yolu ticareti Arap Yarımadası için her çağda önemini ve değerini muhafaza etmiştir.

Ancak şu da bir gerçektir ki, İslamiyet'ten önceki çağlarda Ortadoğu'nun can ve kan damarı mesabesinde olan İpek Yolu ticaretinin kontrolü İran'ın elinde bulunması, Arap Yarımadasının bu önemini büyük ölçüde azaltmıştır. Çok eski çağlardan beri Arapların inisiyatifinde bulunan Ortadoğu ticareti daha ziyade kuzeyde Basra Körfezi ile Akdeniz limanları arasındaki bölgelere, Sasaniler'in hakim olması ve daha sonraları ise bölgenin hakimiyetinin Bizans'ın eline geçmesi, Arapların ticari faaliyetlerini oldukça etkilemiştir. (N. Çağatay, 1989, s. 152) Böyle olmakla birlikte, yüzlerce yıldır ticaret geleneğini ellerinde tutan Arapların -bilhassa Mekke, Medine ve Taif halkının- büyük bir kısmı geçimini yine bu yolla yani ticaretle sağlıyorlardı. Mukaddes kitaplardan Tevratın bir çok bölümlerinde Arap

Yarımadasında, özellikle Hicaz bölgesinde yaşayan kabilelerden Adnaniler ve İsmaililerin İslam öncesi çağlarda ticaret faaliyetlerini sürdürdüklerinden bahsedilmektedir(Çağatay, 153). **Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de Arap Yarımadasında yaz ve kış mevsimlerinde kervan seferlerinin devamlı işlediği** zikredilmektedir (Kur'an-ı Kerim. 106/1-4). Şüphesiz ki bu çağlardaki ticari faaliyet, Mekke'de bulunan Kâbe başta olmak üzere, diğer kutsal yerlerde kurulan panayırlar yoluyla geliştirilmiş olması elbette ki bilinen bir gerçektir. Ancak Mekke'nin; Arabistan'ın dış ülkelere bağlanan ana ticaret yollarının Orta Arabistan'da bir odak noktası olması, bölgenin önemini daha da arttırmıştı. Geniş manada ifade edilecek olunursa, Mekke'nin güneyinde Yemen, kuzeyinde Şam, doğusunda Basra Körfezi limanlarına açılan eski ticaret yolları kavşağında olması onu, Bizans, İran ve hatta Orta Asya gibi dünyanın en büyük ticaret merkezlerine bağlıyordu. Diğer bir ifadeyle bu yollar, asırlar boyunca insanlığa kolektif ticaretin artması, refah ve servetin gelişme ve yayılmasında adeta bir can ve kan damarı rolünü oynamıştır.

Arap yarımadasını ve dolayısıyla Mekke'yi dünyanın önemli ticaret merkezlerine bağlayan diğer yollar ve bunların Arap yarımadasına sağladığı yararlar elbette ki çok büyüktür. Ancak onun kuzey yolu istikametinde uzayıp giden bir yol, Rum vadisinden geçerek Basra körfezini takiben Sasaniler ülkesine girer ve Sasanilerin başkenti olan, aynı zamanda Orta Asya'da getirilen mallar için bir Antrepo görevini yapan Medaine varır ve Orta Asya'nın en büyük ve en gelişmiş ticaret yolu olma mesabesinde olan «İpek Yolu» ile birleşirdi (W. Eberhard, (1943) "Eski Çin Kültürü ve Türkler", (çev.İ.Berk) DTCFD, Ankara, C.I., s. 14, s. 19,20).

Çok eski çağlardan beri bölgenin iktisadi refah ve kalkınmasında çok büyük önemi olan uzak doğu Çin malları (ipek ve ipekli mamuller) ile, Orta Asya Türk bölgesinin çeşitli malları (hatta köleler) malum İpek Yolu vasıtası ile başta Ortadoğu olmak üzere, Basra Körfezi ve Bahreyn limanlarına kadar ulaşıyordu (M. Hamidullah, s. 139) . Hatta o çağlarda bu sahil limanlarından biri olan Şohar'a Mukaddesi'nin "Çin Kapısı" denildiğini kaydettiği bilinmektedir¹. Diğer taraftan M. Hamidullah'ın belirttiğine göre, söz konusu körfez limanlarına çok eski çağlardan beri uzak doğu ve Çin'in bir çok zenginliklerinin taşındığı ve bu ticaretin daha ziyade gemilerle, denizyoluyla yapıldığı biliniyordu (Hamidullah, s. 139).

al-Mesu'di, Çinli tüccarların ticari mallarını yelkenlilerle doğu Arabistan'a kadar getirdiklerini, Umman limanlarını ziyaret ettiklerini ve Uballa'ya kadar mallarını yükleyip taşıdıklarını kaydeder. M. Hamidullah, daha eski bir müellif olan ibn al- Kalbi'nin Umman'daki panayırlar hakkında çok mühim ve dikkate değer rivayetini vermekte ve onun şu satırlarını aktarmaktadır; «Arap Yarımadasında ticari manada birçok panayırlar kurulurdu. Bu panayırlardan biri Arabistan'ın iki büyük limanından biri olan Daba panayırı idi, Sind'den, Hint'den, Çin'den, (Türkistan'dan) tacirler, doğu milletleri ve batı halkı hep oraya gelirdi... al-Culanda ibn al-Müstakbir gerek orada ve gerekse Suhar Panayırında gümrük aşarını (vergisini) toplar ve başka yerlerin krallarının davrandıkları gibi davranırdı...» (Hamidullah, s.140).

Bundan dolayıdır ki, Doğu Arabistan'ın bu körfez şehirlerinde dünyanın her tarafından ticaret maksadıyla gelmiş çok çeşitli din ve milletlere mensup insanlarla karşılaşmak imkan dahilinde idi. Bu çeşitli

¹ De Goje. M.J; Arabistan Mad. İ.A. C.I., s.473.

milliyetten insanlar arasında elbette ki Türk tacirlerinin de olabileceği ihtimali oldukça yüksektir.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in çağdaşı olan Büyük Gök Türk İmparatorluğu döneminde Türk yurtlarından geçen ve İran içlerine kadar uzanan İpek Yolu tamamen Türklerin kontrolünde idi. Welhausen'in de belirttiği gibi, «bu devirde Türkler, sevk ettikleri akınlar sayesinde çok uzak mesafeler kat etmişler ve bir çok vesile ile İran şehirlerine yerleşmişler, Sasani imparatorlarının taht değiştirmelerine karıştıkları gibi, hatta oralarda hanedanlıklar kurarak bölge halkından vergi almaya bile başlamışlardı» (J. Welhausen,s.206).

Gök Türk Hakanlığının bölgeye ve özellikle İpek Yolu'na sahip ve hakim olması Türk tacirlerinin işine yaramış, bundan büyük ölçüde yararlanan Türk ticaret kervanları Çin'den bizzat temin ettikleri ipek ve diğer ticaret mallarını tam bir emniyet ve güven içinde İran'ın iç kısımlarına, hatta Medain'e kadar ulaştırıyorlardı. (Z. Kitapçı, 1979, s.325-342).

Büyük Gök Türk İmparatorluğu'nun her şeye hakim olduğu bu dönemde, bu durumdan oldukça çok iyi faydalanan Türk tacirlerinin İpek Yolu'nun nimetlerinden daha fazla yararlanmak için Orta Çağlarda Orta Doğu'nun en işlek ticaret limanlarından birisi olan Basra körfezi kıyılarına kadar ulaşmış olmalarının akla daha uygun olabileceği iddia edilmektedir. Eğer bu doğru ise, ki doğru olmaması için hiç bir sebep yoktur, o dönemlerde Orta Doğu'nun tüccar milletlerinden olan Araplarla ve özellikle de, Peygamberliğinden önce Arabistan dışına müteaddit defalar ticari seferlerinin olduğunu bildiğimiz Hz. Peygamber

ile Türk tüccarlarının karşılaşmış olabileceği ihtimali kesinlik kazanmaktadır.

Çin'de, Hindistan'da ve diğer uzak doğu memleketlerinde, Mezopotamya ve Ortadoğu memleketlerinin halkının muhtaç olduğu ürünler çoktu. İpek Yolu'ndan yalnız büyük kervanlar vasıtasıyla Uzakdoğu ve Çin'in çeşitli malları değil, İç-Asya Türkistan bölgesinin Türk ürünleri, mesela, kılıç, demir, zırh, deri ve kürkler yanı sıra, Semerkant, Buhara ve Baykent gibi zengin şehirlerden elde edilen mallar (köleler dahil) naklediliyor ve bu ticari faaliyet Ortadoğu ve Arap Yarımadasının iktisadi kalkınmasının yanı sıra, bölgeye önemli ölçüde de refah ve bereket sağlıyordu.

1. ARAPLARIN İPEK YOLU TİCARETİNE VERDİKLERİ ÖNEM

Uzun yıllar Mekkeli tüccarlar, Hz. Peygamberin ailesi de dahil bu ticaret işine büyük sermayeler yatırmışlar ve hatta İslamiyet'ten önce Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib (Şeybe)'nin babası Haşim'in ticari faaliyeti hakkında L. Caetano'nun ilginç rivayetleri bulunmaktadır (L . Caetano, İslam Tarihi, İstanbul, 1924, s.257, vd).

İslamdan önce Hz.Ebu Bekir'in ve Hz.Ömer'in İran pazarlarına, Suriye ve Yemen pazarlarına gidip geldiklerini bildiğimiz gibi (Çağatay,s.155), Hz.Peygamber'in de bizzat kendisinin uzun yıllar ticaretle uğraştığını ve onun da ticaret amacıyla Arabistan'ın bir çok yerlerini gezip gördüğünü, hatta İran'ın başkenti Medain'e kadar gitmiş olabileceğini tahmin ediyoruz (Hamidullah, s.141,142).

2. ARAPLARIN TÜRK YURTLARINI FETHİ SEBEPLERİ

2.1. Türk Yurtlarının İktisadi Yönden Zenginliği

Buraya kadar Arapların İpek Yolu ticaretine verdiği önem ve Hz.Peygamber'in nübüvvetinden evvel Muhammed'ül-Emin olarak ticari münasebetleri sonucu Türkler ve Türk yurtları hakkında elde ettiği bilgiler üzerinde durmaya çalıştık. Hatta ilk çağlardan itibaren ticari münasebetler dolayısıyla Türkler ve Türk yurtları hakkında bilgi sahibi olan Arap toplumu, daha İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Türklerle münasebetlerine çok büyük önem vermişler ve özellikle Hz. Peygamber tarafından Türklerin Ortadoğu ve Arap toplumu üzerinde etkili olacağı açık açık çeşitli vesilelerle vurgulanmıştır.

Hız. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra hızla gelişen Arap İslam İmparatorluğu daha Hız. Ömer devrinde (634-644) sınırları İran'la Turan arasında yüzlerce yıldır geleneksel bir sınır olan Ceyhun nehrine kadar uzanmıştı. Her ne kadar Hız. Ömer'in ileri görüşlülüğü ve büyük bir siyasi deha olması münasebetiyle Arap askerlerinin Ceyhun nehrini geçmesi yasaklanmış ise de, daha sonraları Hız.Osman devrinden itibaren Türk yurtlarına yönelik Arap akınlarının başladığını ve çok uzun yıllar da devam ettiğini görüyoruz.

Hız. Ömer'in büyük komutanlarından Ahmet b.Kayş İran'ın fethi münasebetiyle Hız.Ömer tarafından gönderilen bir emirnamede aynen şöyle denmekteydi."**Sakin ha, nehri tecavüz etmeyiniz. Nehrin beri tarafında kalınız.**"(Kitapçı, s.202). Her ne kadar Araplar, daha ilk

zamanlarda Hz. Ömer'in de bu kesin emriyle Türk yurtlarına tecavüz etmekten kaçınmışlarsa da, daha sonraları, özellikle Emeviler devrinde bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı bu durum Türklerin aleyhine olarak süratle değişmiş ve artık Türk yurtları Arapların tecavüzkâr akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Böylece Türkistan'ın Baykent, Buhara, Semerkant gibi zengin ve müreffeh şehirleri bir kan ve ateş kasırgası içinde birbiri arkasından birer birer fethedilmiş ve Arap hakimiyeti bu bölgeye yerleşmiştir.

Bu büyük ve bir hayli de uzun süre devam eden fetihlerin gayesi gerçekten de İslam dinini Türk yurtlarında yaymak ve Allah'ın dinini bütün cihana yayarak onun evrensel bir din olmasını sağlamak mı idi? Yoksa Araplar bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik olarak kendi ihtiyaçlarını gidermek için siyasi Arap hakimiyetinin sınırlarını imkan dahilinde genişletmek ve böylece de hem Müslüman Arap toplumunun o gün içinde bulunduğu siyasi kargaşayı bir nevi yatıştırabilmek, içerdeki bir takım karışıklıkları ve siyasi kırınlıkları unutturabilmek için dikkatleri dışarıya çekmek, aynı zamanda da ekonomik olarak Arap toplumunu daha varlıklı bir hale getirmek miydi? Vveyahut da her türlü zevk ve eğlence ile hilafet saraylarında bin bir gece masallarını aratmayacak bir şekilde sefahat ve israfa düşmüş olan Emevi halifelerine yeni gelir kaynaklarını temin etmeye yönelik bir hareket mi idi?.

2.2.Türk Yurtlarının Ticari ve Ekonomik Özellikleri

Büyük yolların (İpek ve Hind Baharat Yolu) kavşağı ve bir çok din, dil, kültür ve medeniyetlerin binlerce yıl birbirleriyle mücadele ve

karşılıklı olarak sürekli temas noktası olmuş olan Türk yurtları, bir çok milletlerin olduğu gibi Müslüman Arapların da dikkatini çekmiştir.

Burada yüzlerce yıl çeşitli diller, dinler ve medeniyetler mütemadiyen birbirleriyle sürekli mücadele etmişler, fakat neticede burası bir Türk yurdu olarak kalmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, özellikle Hz. Ömer devrinden itibaren zaferden zafere koşan Arap orduları ilk defa olarak, bu bölgede durdurulmuşlar ve bir müddet için ilerledikten sonra, Türklerin inanılmaz karşı koymaları ve hücumları ile geri atılmışlardır (A. Sayılı, s. 97).

Nitekim Gibb'in de ifade ettiği gibi **"Araplar Türk Yurtlarını tamamıyla taht-ı inkıyada almak (yani fethetmek) için tam bir asır uğraştılar"** (H.A.R. Gibb, s.11).

Şimdi biz bir de madalyonun öbür yüzüne bakalım. Türk yurtlarına yönelik İslami fetih hareketleri başladığında (VII. asır) bölgenin iktisadi ve sosyal refah durumu oldukça yüksekti. Türk yurtları diğer memleketlere nazaran iktisadi yönden zengin ve fevkalade müreffeh bir vaziyette idi. Bunun en önemli sebebi ise Kuzey Kürk Yolu ve Hind Baharat Yolu ile birlikte İpek Yolu gibi üç büyük ticaret yolunun Türk yurtlarından geçmiş olması idi. Böylelikle tarihin ilk devirlerinden itibaren insanların bu yol üzerinden kuzeyden güneye, doğudan batıya yapmış oldukları ticari faaliyetleri sonucu bölgeyi iktisadi ve sosyal yönden kalkındırmış olmalarıydı. Ayrıca Türk yurtlarında çıkartılan ve o zamanın demir, altın, gümüş vs. bu madenleri diğer bir kısım ihraç malları ile birlikte (misk, deri, kağıt vb.) diğer komşu ve orta doğu ülkelerine yapmış oldukları ihracatlarda oldukça önemli bir paya sahipti.

Gerçekte İslamiyet'ten önce bile Türk yurtlarında ticari münasebetlerde bulunan, İpek Yolunu takip ederek Çin'e kadar giden Arap kervanları (Hamidullah, s.139, 146) ve dolayısıyla kervan sahibi Arap tüccarları hem Çin'e gelirken hem de memleketlerine dönerken büyük ölçüde Türklerle meskûn bölgelerden yani Türk yurtlarından geçiyorlardı. Haddizatında bu yolun çok büyük bir kısmı Asya Türk hakanlığının kontrolü altında bulunan bölgelerden geçmekteydi. Buralardan geçen kervanlar Türk ülkelerinin zenginlikleri, iktisadi, ticari, dini, sosyal ve kültürel özelliklerini görüyorlar ve onlar hakkında geniş bilgiler elde ettikleri gibi, Orta Asya'da meydana gelen sosyal ve siyasi değişiklikler hakkında da bilgi sahibi oluyorlardı. Şüphesiz bu bilgileri memleketlerine aktaran tüccarlar bir nevi gelecekte Türk Yurtlarının Araplar tarafından fethinde önemli rol oynamışlardır.

Bundan başka İslam coğrafyacıları eserlerinde Türk Yurtları ile ilgili bir çok konular üzerinde durmuşlar, buraların ticari, dini, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermişlerdir.

Ayrıca bu coğrafyacılar eserlerinde bölge halkının yaşayışları ile ilgili bilgiler de aktarmışlardır. Bununla birlikte İslam coğrafyacıları, diğer hususları da ihmal etmemişlerdir. Türk Yurtlarından ihraç edilen tekstil mamulleri, demir, silah, kılıç, altın, gümüş gibi daha bir çok madenleri yanı sıra, özellikle Semerkant, Buhara ve diğer Türk bölgelerinden orta doğuya gönderilen Türk köle ve cariyeleri, kıymetli taşlar, misk, deri, çeşitli giyim eşyaları, hayvansal besin ürünleri ile kağıt ve ipekli dokumalar gibi dış ticarete önemli ölçüde pazarı bulan ve aranan ticaret malları hakkında da uzun uzadıya bilgi vermişlerdir (R.Şeşen, s.).

Türk Yurtlarının bunca zenginliği elbette ki Müslüman Arapların dikkatinden hiç bir zaman kaçmamıştır. Hatta bu durum, Arapları Türk yurtlarında fetih hareketlerine sürükleyen çok önemli bir faktör olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Arapların bölgeye ilk olarak çapul amacıyla girmeleri (W.Barthold, s. 198) 635 yıllarında olduğu ve muntazam olarak düzenlenen Türk Yurtlarına yönelik fetih hareketlerinin de ancak 705 yıllarında başladığı göz önüne alınacak olursa, aradan 50 yılı aşkın bir sürenin geçtiği görülür. Bu dönemde her ne kadar Arapların aynı zamanda bir çok mahalli meselelerin önemini kavramak ve onları yeniden ve çok daha realist bir şekilde değerlendirerek konunun üzerine eğilmek imkanını buldukları bu cümleden olmak üzere kendileri hakkında bir çok şeyler söylenen Türklerle daha yakın temas içine girmiş olmaları ve onların askerlik ruhu, şecaat, kahramanlık ve üstün meziyetleri olan bir millet olduklarını görmüş olmaları belirtilmekte ise de, aslında buralarda kaldıkları süre içerisinde, ta ilk çağlardan beri bölgenin iktisadi, ticari ve Sosyo-ekonomik yönden gelişmesinde önemli derce de rol oynayan "**Asya ticaret ve askeri ulaşım yolu**", bir diğer ifade ile "**İpek Yolu**" nun önemini anlamışlar ve bunun ele geçirilmesinin gerekli olduğunun farkına varmışlardır.

Hız. Ömer devrinde girilen fetih hareketleri ile kendilerini bir anda Ceyhun nehri kıyısında bulan Müslüman Araplar, Asya ticaret yolunun bölgenin iktisadi kalkınmasında ve sosyal refahın artmasında ne kadar önemli bir fonksiyonu olduğunu müşahade etmişlerdir. Bu ana yolun güzergahında kurulan Baykent, Buhara, Semerkant gibi Aşağı Türkistan (Maveraün- nehir) in büyük şehirleri Arap fetihleri sırasında adeta göz kamaştırıcı bir servet ve zenginlik içinde yüzüyorlardı.

Gibb'in de dediği gibi "gerçekte Arapların Maveraün-Nehr (yani Aşağı Türkistan) havalisine dair malumatları, Orta Asya'nın bu zengin arazisinin Arap memaliğine ilhaki için gayet yeterli idi.

Türk-Arap mücadele ve savaşları hakkında tarihçilerin yazdıklarına dikkatli, kısa bir bakış bile Arapların Türk Yurtlarına bölgenin zenginliği ve İpek Yolunun ele geçirilmesi için yaptıkları gerçeğini ortaya koymaktadır.

Gerçekte o sırada Arapların asıl amacının İslamiyeti yaymak değil, yağma ve çapul olduğu yerli ve yabancı bir çok tarihçi tarafından kabul edilmektedir (Batrhold, s. 198, Gibb, s. 14-15). Değil daha sonraki devirlerde, İslami fetih hareketlerinin ilk başladığı dönemlerde bile sosya- ekonomik faktörlerin önemli derecede rol oynadığı bilinmektedir.

Fetihlere katılarak harbeden askerlerin gerek kendilerine bizzat tahsis edilen yüksek maaşları veya savaşlar sonunda ellerine geçen büyük ganimetleri dolayısıyla kısa zamanda durumlarının düzeldiği ve zenginleştikleri görülmüyordu. Bu durum bir anda çölde fakr-u zaruret içerisinde yaşayan bedevi Arap kabileleri için bir kurtuluş yolu olarak gözükmüş ve Arap kabileleri çeşitli cephelerde savaşmak için, hatta hat ta Hz. Ömer devrinde Medine'ye akın akın kabileler halinde gelmeye başlamışlardır. Daha sonraları özellikle Emeviler devrinden itibaren Arap yarımadasının dışına göç halini almış olan bu durum, L. Ceatano'nın da ifadesiyle tarihte ilk defa Sami ırkının göçü oluyordu L. Ceatano, s. 159,160).

Emeviler devrinde Aşağı Türkistan'ın fethiyle görevlendirilmiş olan Kuteybe b. Müslim (öl.714) Türkistan'ın Buhara, Baykent, Semerkant gibi daha bir çok büyük şehirlerine önemli ölçüde kolonize maksadıyla Arap ailelerini yerleştirmiştir. Özellikle Buhara ve

Semerkant'a yerleştirilen bu kabil muhacir Arap aileleri o kadar çoktu ki, Kutube b. Müslim buralara yerleştirdiği Arap nüfusu ve kesafetine dayanarak birçok büyük ve müreffeh Türk şehirlerini fethettiği gibi, Arap siyasi hakimiyetinin bölgeye yerleşmesinde önemli ölçüde muvaffak da olmuştur.

İslam Tarihinin ilk klasiklerinden olan ve Mesudi gibi büyük bir İslam tarihçisinin "en güzel kitap" olarak vasıflandırdığı (Barthold, s. 6) Belazurinin Fütuhul-Buldan adındaki kıymetli eserinde, "Arapların geçim sıkıntısı, yokluk ve mahrumiyetler içinde sürdürdükleri hayat mücadelesi nedeniyle komşu ülkeleri fethetmeye zorlandıkları ve bu ülkelere çok büyük sayıda yerleştikleri "hakkında Sarih ifadelerin bulunduğu görülmektedir (el-Belazuri, C. III,s. 507).

Ayrıca İslam tarihinin değerli yazarlarından olan H.İ.Hasan "İslam Tarihi" adlı kıymetli eserinde konumuzla ilgili olarak büyük Arap Şairi Ebi Temmam'ın Hamase adındaki divanında yer alan bir beytinde onun aynen şöyle dediğini aktarmaktadır:

"Sen Sadece Firdevs Cennetine kavuşmak için bu uzak diyarlara göç etmedin. Ö yle zannediyorum ki seni bu harplere Sevk eden ekmek ve hurma ihtiyacı, geçim sıkıntısından başka bir şey değildir." (aynı yer, s.331).

Türk Yurtlarındaki Arap komutanlar Aşağı Türkistan bölgesinin en ilen noktasına kadar uzanmanın kendileri için gerekli olduğunu düşünmüşlerdi. Bu bölgeler, devam eden akınlar, çarpışmalar ve sıkıntılara sık sık sahne olmuştur. Bu dönem şairlerinden biri, bu beldelerin dağılıp, heba olan servetinden, kuru çöl haline gelen topraklarından bahsedip onları canlı bir şekilde anlatarak şunları söylemektedir:

"Kutuybe her gün sefer ve baskın tertipleyip mala mal katıyor. Kuteybe (Bahili) öyle bir taç giydi ki, daha önce siyah olan saçları ağarıncaya kadar onu çıkarmadı. Ordularla Soğd (Türk) ülkesini fethetti. Soğd (Türk Yurtlarını) çıplak ve yoksul bıraktı. Çocuk babasını kaybettiği için ağlıyor, elemli baba da çocuğu için." (H.İ.Hasan, s. 384).

Haddizatında bir kısım İslam tarihi yazarlarının büyük bir vuzuhla üzerinde durdukları ve savunmaya çalıştıkları cihat ruhu ve gayret-i diniye aşkı ise öyle tahmin ediyoruz ki, Müslüman Arap askerlerini cihada sevk eden esas unsurlardan başlıca faktör olmakta oldukça uzak olsa gerekti. Cihat ve yapılan gazalar sonucunda elde edilen ganimetlerin Sefere katılan mücahitler arasında bölüştürülmüş olması, islam ordusuna katılarak savaşlarda bulunmanın en cazip taraflarından birini teşkil ediyordu (B. Levis, 1983).

Bütün bu nedenlerdendir ki , Orta Asya'daki Türk yurtlarını fetihleri esnasında Aşağı Türkistan halkını Araplara "**Çapulcu**" gözüyle baktıklarını yazan H.A.R. Gibb (Gibb, s. 49). Bu fetihlerin başlangıçta din uğruna icra edilmiş savaşlar sayılmasını "**hata**" olarak nitelemektedir.

Doğuda ilerleyen Arap ordularının, savaşçı bir kavim olan Türk yurtlarını istilas ve onları kendi hakimiyetleri altına almak istemeleri Arapları oldukça büyük güçlüklerle soktu. Bu durumu tanınmış tarihçimiz Köprülü şöyle ifade etmektedir: "M.S. 8. y.yılda "**Doğu Türk-
kie**" ler hemen hemen eski Türk Birliğini geri getirmeye muktedir gibi götündüler, lakin o esnada yeni ve alem-şümül bir din yaymakta olan Arap orduları" Kuteyben'in kumandası altında «Maveraü'n-Nehr (Aşağı Türkistan)'e girmişlerdi. Türkler, islâm istilasına karşı uzun müddet mukavemet ettiler, fakat yeni din bazen kan ve demirle, bazen barışçı

bir politika yoluyla devamlı olarak ilerliyor, Sasani saltanatını temelinden yıktıktan sonra sahasını doğuya doğru daima genişletiyordu "... Türk alemi o sırada karşı karşıya bulunduğu büyük iç karışıklıklara rağmen arasıra islâmi Fatihlere karşı epey başarılar elde ettiler ve Arap ordularına çok ağır darbelerde indiriyorlardı. Hatta M.S. 712 'de bir Türk ordusu Sogda girerek isyan halindeki yerli ahaliye büyük yardımda bulunmuş ve Arapların elinde Semerkant 'tan başka hiçbir şehir bırakmamıştır. Türkeş (Türgeş) Reislerinden "Sulu Han" oldukça kuvvetli bir devlet teşkil ederek Arapları "Sogd" (yani Aşağı Türkistan bölgesinde) kıtasında rahat bırakmadı. Emeviler zamanında Aşağı Türkistan'ın şüpheli durumu uzun müddet devam etti. Emevilerin zalim ve Şövanist bencil siyasetçi uygulamaları sebebiyle Aşağı Türkistan da İslâmlaşma gecikti. Araplarla Türkler arasındaki mücadeleler uzun süre devam etti...»(M.Köprülü, 1923,s.83-84). Araplar, Batı Gök Türk Hakanlığına tâbi (Türgeş) Hakanı Sulu'nun inatçı mücadelelerinden o kadar bizar olmuşlardı ki, ona "Ebu'l-Muzahim" (süsen öküz) lakabını takarak duygularını bu şekilde ifade ettikleri belirtilmektedir.

3. TÜRKLERİN ARAP İSTİLALARINA KARŞI BAŞLATMIŞ

OLDUKLARI MÜ CADELELER

3.1. İKİNCİ GÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ

Meşhur müsteşrik tarihçi H. A. Gibb, "**Orta Asya'da Arap Fütühatı**" adlı eserinde, Arapların Türk yurtlarına karşı girişmiş oldukları fetih hareketlerinin karşısında Türk mumukabelesini ayrı bir

bölümde ele almakta ve burada aşağı Türkistan prenslerinin Arap çapulcularına karşı tutumlarını şöyle izah etmektedir:

"Mavera ün Nehir (Yani aşağı Türkistan) prensleri araplara çapulcu nazarıyla bakmaya o kadar alışmışlardı ki bir hayli vakit istiklallerinin kaybolduğunu anlayamadılar." (Gibb, s. 49) Aslına bakılırsa Araplar açısından yaklaşıldığında Arapların Türk yurtlarını cebren ele geçirmeleri; Orta Asya'nın en zengin şehirlerinin bulunduğu bu bölgelerden elde edilen hesapsız ganimetler daha sonraki Arap tecavüzlerine de zemin teşkil edecekti.

Aşağı Türkistan bölgesinin Arap askerlerince istilasına karşı Emevi Devleti ile çağdaş olan Batı Gök-Türk devletinin kurucuları hakanların da bölgeye hakim olmak için mücadele ettiklerini ve Batı Türkistan Türklerinin 50 yıllık mücadelesi çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir (M. Arsal, 1947, s.255-257).

Asya'da 3. büyük Türk devleti olarak tarih sahnesine çıkan Kutluk Devleti'nin kurucusu Kutluk Kağan on yıl kadar hükümet edip 692'de vefat etmiş ve yerine kardeşi Kapagan Kağan geçmişti (692-716) İkinci Gök-Türk hakanlığının bu kuvvetli kağanı Kapagan Kağan, Batı Türkistan topraklarını hâkimiyet altına almak istediği sıralarda güney - batıdan gelen Araplarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

3.1.1. Kültigin'in Aşağı Türkistan Seferi

"Kapagan'dan sonra Gök-Türk tahtına Kutluk Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan geçti (716). Bilge Kağan döneminde (716-734) askerin kumandası küçük kardeşi Kültegin'in elinde idi. Kültegin gayet cesur ve kudretli bir kumandan idi. Batı Türkistan'ın Araplar tarafından zapt edilmesine mani olmak için bu serdar bir çok harpler yapmıştır."(Arsal, s. 256). Garp hanlığı tarafından Araplara karşı

dövüşmek üzere aşağı Türkistan'a muhtelif zamanlarda ordular gönderilmiştir. Bu konuya aşağıda genişçe yer verilecektir. Fakat İslam ordularına asıl devamlı mukavemeti bu mıntıkaların yerli Türk prensliklerinin gösterdiği muhakkaktır. (T. Akpınar, 1993, s. 43-58).

Aşağı Türkistan'ın Araplar tarafından istilası sırasında Batı Gök-Türk Hakanlığının kudretli hakanı ve Orta Asya'nın tek hakimi Kapagan Kağan'ın; bölgeyi Arap istilalarına karşı korumak ve Türk yurtlarının birliğini sağlamak amacıyla bölgeye yeğenleri Kültegin ve Bilge Kağan komutasında Türk birlikleri gönderdiği birçok yerli ve yabancı kaynaklarca da doğrulanmaktadır².

Moço Kağan (yani Kapagan Kağan) Orta Asya steplerinde vaktiyle Tardu'nun Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam yüz sene sonra, doğu ile batının topraklarını tek idarede toplaması R-Grousset'in deyimi ile **"Dehşet verici Türk birliği"**ni (Grousset, s. 157) ihya etmiş, böylece Gök-Türk hakanlığının bünyesinde Türk kütlesi 30 boy teşkil etmiş idi (İ.Kafesoğlu, s. 111). Kapagan Kağan; kudret ve ihtişamının zirvesinde olduğu ve Orta Asya steplerinde yaşayan bütün Türk boylarını bir bayrak altına aldığı bu dönemde, Türklerin coğrafi ve tarihi yönden kadim zamandan beri en eski yerleşim yerlerinden olan Aşağı Türkistanı da zaptı gerekiyordu: Well Haosen'inde dediği gibi **"bölge, hiç bir zaman sukunete kavuşmamış ve hiç bir sabit hududu da yoktu."** (Welhausen, s.196). Coğrafi mevkii, iklimi, verimli toprakları ile zenginliği bütün kaynaklarda övülen Orta Asya' nın coğrafi ve siyasi

² Kitapçı, Z; a.g.e. s.253, Grousset, R.; a.g.e. s.124, Welhausen, J; Arap Devleti Ve Sükutu, s.217, Borthold, W; a.g.e., s.206, Köprülü F; Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 13, Klvaştomy, S.G.; "Orta Asyalıların Araplarla Mücadeleleri", s.766, Gibb, H.A.R.; a.g.e. s.39, Sayılı, A; a.g.m. s. 110, Turan, O; Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, s.214.

olarak kopmaz bir parçası olan Aşağı Türkistan da o sıralarda Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvveti yoktu (Kafesoğlu, s. 111). Türk soyundan bazı ailelerin idare ettiği "**Şehir devletçikleri**" 675 yılından beri, nispeten küçük kuvvetlerle zaman zaman, "**daha çok maddi menfaat amacıyla**" girişilen Arap akınlarına başarıyla karşı koymakta idiler (B. Levis, 1979,s. 59). Well Houssen, Arapların Türk yurtlarına karşı giriştiği bu fetih hareketlerinden çok daha önceleri bu bölgenin hakimiyetinin "**Tarhan**" denilen hükümdarlar tarafından sağlandığını bildirmekte ve şöyle demektedir: *"Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxartes) doğusunda idi. Fakat bunların bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevkeden akınlar sırasında bir çok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlıklar kurarak bölgeden vergi almaya başlamışlardı. Bu Türk ünvanı olan Tarhan Ceyhun'un hem doğusunda, hem de batısında mevcuttur ve hakanın emrinde bir hükümdar demektir."* (Welhausen,s. 256).

3.1.2.Türgeşlerin Tarih Sahnesine Çıkması ve Araplarla Mücadelesi

Gök Türklerin Kutluk devletini kurduğu dönemde gerçekte Aşağı Türkistan bölgesinde uzun asırlardan beri varlığını sürdüren Türk militarizminin yeni temsilcileri olarak Türgeşler'in tarih sahnesine çıktıklarını görüyoruz. 658 yılında Batı Gök-Türk Devletine karşı ayaklanarak on oklar boyunun To-lo koluna bağlı olan bu kabile, U-çe-la (Wlu-çih-le) liderliğinde istiklallerini ilan etmişlerdi. (B. Ögel, s. 141). Baga Tarkan unvanını alan U-çe-la, sınırlarını genişletmek için epeyce mücadele vermişti. Tokmok şehrini kendisine başkent edinen U-çe-la Gök-Türk devletinin kudretli başbuğu Kapagan Kağan (asıl adı **Mo-ço**)'nın sevk ettiği ordular karşısında tutunamamıştı. U-çe-la'nın

yakalanması, yabgu ve şadın telef olmaları ile neticelenen bolço savaşı (R. Genç, s. 61-62) ile istiklalini kaybetmiş ve bir süre sonra da ölmüştür (Kafesoğlu, s. 111). Hakanlığın sınırları batıda Kengü Tarban'a³ ve Fergana'ya dayandı (S.G. Klyastony, 1962, s. 765).

Tonyukuk ile İnel Kağan ve Bilge tarafından sevk ve idare olunan Gök-Türk orduları kazanılan zaferden sonra hemen Türgeş kavminin itaat altına alınmayan kısmına karşı takibe çıktıklarını ve bu takip neticesinde Soğd arazisine girdiklerini Türgeş başbuğu So-lo idaresinde bulunan Soğd halkının teslim olduğunu anlıyoruz Kafesoğlu, s.112). Tonyukuk abidesinde sarahatle bu konu işlenmekte ve şöyle denilmektedir: **"Tinesi oğlunun bulunduğu Byang Ligyak dağı, inci (yançu) nehrini aşarak... Biz düşmanları Temir (demir) ⁴ kapılara kadar takip ettik, (onları) oradan dönmeye mecbur ettik. (İnel Kağan) Arapları ve Toharları... O zaman başlarına Suk (?) olduğu halde bütün Soğd halkı geldi... O günlerde Türk halkı demir kapı ve önderleri bulunmayan Tinesi oğlunun kaldığı yere geldi. Ben, Bilge Tonyukuk, (ordu ile) bu halka kadar (harfiyen bu yere) geldim, o zaman o halk sarı altun, beyaz gümüş ve kızlar, kıymetli**

³ Kengü Ülkesi; Çay ırmağı Güney Kazakistan bozkırı-Aşağı Türkistan Tarban (Tarband) Seyhun'un orta mecrasında Aris ırmağının bu nehre döküldüğü yerdeki (Şaş bölgesinin başkenti) Otrar; Farab şehri, bkz.Klyastorny, S.G.; "Orhun Abidelerinde Kengünün Kavmi Yer Adı", Belleten, C.XVHI, s.69, Ankara, 1954, s.92-96

⁴ Demir Kapı; Aşağı Türkistanın Güney batı kısmına düşer. Demir Kapı ile beraber en az onun kadar ehemmiyetli bir mevkii olan "Tinesi Oğlunun Yurdu"ndan da bahsedilmektedir. Tonyukuk'un ulaştığı yerin, şüphesiz o devletin mühim siyasi şahsiyetinin ismiyle zikredilmiş olduğu düşünülebilir. Tabiatıyla bu şahsın Soğd hakimi olduğu ileri sürülebilir, zikredilen mevkide onun mutad idare merkezidir. "Tinesi Oğlu" tabirini "Tinesinin Oğlu" olarak değil de "Tinesi Oğullan" veya "Tinesi sotundan biri" olarak tefsir etmemiz icabediyor, böylece Soğd hükümdarları hanedanının Türk adları taşıdığını işaret etmek yerinde olur. Klyastomy, s.770.

köleler ve çok sayıda (hudutsuz) diğer hazineler getirdi. Zengin ganimet elde edildi (701) (H.N. Orkun, 1987,s. 115, 116).

Aşağı Türkistan seferi münasebeti ile Orhun Kitabelerinde ilk defa Müslüman Araplar (tezik) zikredilmiştir. Türklerin Aşağı Türkistan'da Araplarla mücadelesi ve Gök-Türk hakanlarının Aşağı Türkistana asayişini sağlamak için sefer tertip etmeleri, aynı zamanda bölgenin Türk olan ahalisinin Arap istilacılara karşı Gök-Türklerin yardımını istemeleri Araplarla Gök-Türkleri karşı karşıya getirmiş ve bu durum kitabelerde de açıkça anlatılmaktadır.

VII.yüzyılın ilk yarısında Toharistan'ın batı Gök-Türk Kağanlığı hakimiyeti altına girmesi burada eskiden beri faal bir durumda bulunan Türk kavmi nüfusunun varlığını gösterdiği gibi, bunu takip eden yüzyıl boyunca da Toharistan Türkleri ile Batı Gök-Türk kağanlığı arasındaki sıkı münasebetlerin devam etmesine vesile teşkil etmiştir. Kafesoğlu her ne kadar, *"İnel kumandasındaki kuvvet, bir arap hücumuna karşı orada bırakılmış, fakat arap ordularının kumandanı Mühellep ordusu ile herhangi bir harekette bulunmamıştır"* (Kafesoğlu, s. 112) dese de, Gibb konu ile ilgili olarak verdiği malumatta *"şark Türkleri 701'de Sogdiana'yı istila eylediler, fakat Arap ordularının şiddetle karşı koymaları karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar"* demektedir (Gibb, s. 27).

Bu hadiselerde Araplar ve Toharlılarla ilgili olaylarda esas kahraman Mo-ço Kağanın oğlu İler Kağandır (Klyastony, s. 767).

711 yılma gelinceye kadar Gök-Türk Devletine itaat eden Türgeşler, biraz güçlendikten sonra yeniden itaatten çıkmış ve isyan etmişlerdi. Türgeş kuvvetleri kesin mağlubiyete uğratıldı. Türgeş yabgusu, şadı ile birlikte öldürüldü. Barı Beg Türgeş kağanı ilan edildi

ve Gök-Türklerin gelecekte büyük kağanı olacak olan Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirildi (599) (Orkun, s. 36-39).

3.1.2. Kuteybe'ye karşı Gurek (Oğuz Beğ)'in Gök-Türkler'den yardım istemesi.

Bütün bunlardan sonra kitabelerde **"Soğd halkının tensiki"** (Orkun, s. 39) için Aşağı Türkistan'a Kültigin tarafından bir askeri sefer düzenlenir. Bu seferin icra edildiği yıllar (711-714) Meşhur Kuteybe b.Müslim komutasındaki Arap ordularının birer birer Aşağı Türkistan şehirlerini ele geçirdiği ve bölgede üstün başarılar sağladığı devre tesadüf eder. Tam o sırada Kuteybe, Buharay'ı almış ve Sogdiana'nın başkenti Semerkant'a yürümüştü. Soğd hükümdarı Gurek (veya Oğuz Beğ) (Z. Kitapçı, 1988, s. 66) Araplara karşı durabilmek için çevre hükümdarlardan ve Türk kağanından yardım istemiştir. Türk ordusunun Soğdlarla önceden yapılmış bir anlaşmaya göre hareket ettiği seferin tertip sebeplerinden anlaşılmaktadır, diyen Rus tarihçisi Klyastorniy, kitabelerde geçen **"nizama koymak fiilinin mevcut nizama mükemmelleştirmeye çalışmak, iç mücadelelere son vermek, isyanların bastırılmasına yardım etmek manaları vardır"** (Klyastorniy, s. 774) demektedir.

Kuteybe'nin Şaş, Fergana, Buhara ve Semerkant'daki bu cebri fetih hareketleri, Gibb'in tahmin ettiği gibi, *"Arap fütühatına alelade bir seyri" olarak değil, Klaytorny'nin belirttiği gibi, "ileride vukuu muhtemel Soğd'un istiklali ile ilgili ayaklanmalarda etrafta bulunan devletleri, özellikle gökTürk hakanlığının yardım etme imkanlarını ortadan kaldırmak hedeflerini güdüyordu. Çünkü aşağı Türkistanın orta asyada mevcut devletlerle ittifak halinde olması Türk yurtlarına yönelik arap fütühatını ve dolayısıyla burada oluşturulacak bir siyasi arap*

hakimiyetinin geleceği için ne derece büyük bir tehlike arzettiğini anlaması için Kuteybe کافی derecede ileri görüşlü ve dirayetli bir politikacıydı. (Klyaştorıny, s. 775)

Kuteybe b.Müslim'in Semerkant'ı zaptı ile bura hükümdarı Gurek'in Gök-Türklerden yardım istemesi üzerine, Gök-Türk Kağanı Kapağan Kağan yeğeni Külteginin komutasında büyük bir ordu göndermişti (Grousset, s. 124, Barthold, s. 202, Gibb, s. 39, Kafesoğlu, s. 113) Gurek'in Türk kağanına müracaat etmesi ve onun da ordusuyla yardımına koşması Aşağı Türkistan şehirleri ile büyük Gök-Türk devletinin arasındaki dostluk münasebetlerinin derecesini göstermesi bakımından manidardır. Bundan başka Arap istilası tehlikesi karşısında Türk askeri üstünlüğünün müttefikler tarafından kabul edildiğinin de bir delili sayılmaktadır. Siyasi ve iktisadi menfaatleri için aynı derece tehlike teşkil eden düşmana karşı 712 yılında mücadeleye başlayan bu müttefik (şehir devletleri ile büyük gökTürk devleti) arasında araplara karşı bir birlik meydana getirilmiştir (Klyaştorıny, s.773). Kuteybe'nin Merv'e dönmesinden sonra Araplara isyan eden (Welhausen, s. 714, 717) Soğd halkının daveti üzerine Soğd'a gelen Türk birlikleri (C. Ü çok, 1966,s.16) Aşağı Türkistan bölgesini tamamen Arapların elinden almışlardı. Burada yalnız Semerkant Arapların elinde kalmıştı. 713 ilkbaharında Kuteybe, yeniden Merv'den döndü ve Türk ordusu ile aralarında çok çetin savaşlar oldu. Hatta bu savaşların birinde Kuteybe ve Arap askerleri oldukça zor duruma düşmüşlerdi.

İslam tarihi yazarı büyük alim Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi de konu ile ilgili olarak benzer tespitte bulunmakta ve şöyle demektedir: "*Arap ordusu Türkler tarafından sarıldı. Bir haldeki muhasır iken şehirle Türkler arasında mahsur kaldı. Bu vaziyet Arap*

ordusu için son derece mühlik idi Bu güne kadar hedef ettiği sineleri delen Arap mızrakları Türklerin kısa kılıçları tarafından doğranıyordu. Arap ordusuna imdat getirmek imkanı da yoktu. Bütün alem-i islamda Arap ordusu içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için dualar ediyordu" (Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, 1971, s. 450).

Ancak bu zor durumdan Türklerin içinde bulunduğu karışıklar nedeniyle son anda kurtulmayı başaran Kuteybe, onların üzerine saldırarak bozguna uğrattı ve Türkleri Aşağı Türkistan'ı terke mecbur etti. Türk hakanından yardım isteyen Gurek ise Kuteybe ile sulh akit ederek her yıl 2.200.000 dirhem vergi vermeyi kabul etti (Kitapçı, s.161). Nitekim bu devirde Arap ordularına karşı mücadele edenlerin şiddetli mukavemet göstermesi ve hatta ilk devirlerde İslamî esasları dahi kabul etmek istememeleri, İslam dini akidelerini değil fakat Arap sultasını Aşağı Türkistan bölgesinden söküp atmak azmi ile idi. Nitekim bu devirde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi İslam kaynaklarında "**Türk**" olarak belirtilmektedir. Bu çetin ve büyük mücadeleler tabiatıyla bölgenin Seyhun ötesi Türk yurtlarının, meşhur İç Asya kervan yolu (İpek Yolu) üzerinde yer almış olması dolayısı ile, iktisadi ehemmiyeti de büyük rol oynuyordu.

Aşağı Türkistan halkının düşmanları Araplara karşı vermiş olduğu mücadele ve mukavemetin şecaati Gurek'in Çin imparatorlarına yazdığı rivayet edilen mektupta açıkça görülmektedir, "*...bundan altı yıl önce (mektup 718 yılında yazılmıştı) daş (Arap)ların başkomutanı İ-mi-Ku-ti-bo (Emir Kuteybe) çok sayıdaki ordusunun başında buraya geldi. O bizimle savaştı ve biz düşmanımıza büyük darbeler indirdik. Fakat askerlerimizin çoğu öldürülüp yaralandı; Daşların piyade ve süvarisi o kadar çoktu ki, ona karşı mukavemet edemedik. Müdafaa gayesiyle*

kaleye çekildim. O zaman (Araplar) kaleyi kuşattılar. Duvarlara karşı üç yüz tane muhasara aleti kurdular ve üç taraftan kalede büyük gedikler açtılar. Onlar şehrimizi ve devletimizi yıkmak istiyorlardı" (Klyaştorıny, s. 771).

713 yılında Araplar Aşağı Türkistan bölgesinde çıkan isyanı bastırmaya muvaffak olmuşlar, bundan hemen sonra Kuteybe ordusunda bulundurduğu çok sayıda Türklerden oluşan yardımcı kuvvetlerle bölgeye giderek ele geçirdiği Türk şehirlerini yakıp yıkmıştır (Gibb, s.48-49, Klyaştomıy, s.774, Kitapçı, s.252).

4. ARAPLARI TÜRK YURTLARINDAN ATMAK İÇİN SÜRDÜRÜLEN ÇALIŞMALAR VE SONUÇLARI

Kuteybe b.Müslim ile başlayan ve Türk yurtlarını bir ateş ve kan deryasına boğan Arapların Aşağı Türkistan'ı fetih hareketi, Kuteybe'nin öldürülmesinden (713) sonra da olanca hızı ve şiddetiyle devam etmiştir.

Kuteybe'den sonra Türk yurtlarının fethi için bölgeye gönderilen Arap komutanları, Türklerin Arapları topraklarından atmak için başlattıkları mücadelelerin üstesinden gelemedikleri için, Türk yurtlarındaki huzursuzluk, isyan ve kargaşalık bir türlü dinmek bilmiyordu. Bir kere Türkler her şeyi göze alarak, Arapları Türk yurtlarından çıkarmak için harekete geçmişlerdi. Hatta Türk yurtlarına gönderilen Arap vali ve komutanlarının basiretsizliği ve Arap hakimiyetine karşı başkaldıran ve istiklallerini yeniden elde etmek için mücadeleye giren Türklerin azmi karşısında acze düşmeleri, Türklerin bir ara birlik olup Arapları Aşağı Türkistan'dan söküp atmalarına kadar varmıştı. Böylece Aşağı Türkistan'da Arapların zayıflığından ve Şam'da

yer yer ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Türkler, birleşerek Arapları kendi yurtlarından sürüp çıkardılar; yalnız Buhara ve Semerkant gibi Arapların ve Müslüman Türklerin meskun bulunduğu şehirler kaldı (B. Ü çok, 1968, s.50).

Emevilerin Horasan valisi olarak bulunan Eşres hiç olmazsa Arapların elinde kalan Buhara ve Semerkant'ı kurtarabilmek için Müslüman olmaları şartıyla Türklerden haraç ve cizye alınmayacağını ilan etmişti. Bu ilan aynı zamanda Türklerle Arapların aynı haklara sahip olabileceği anlamına da geliyordu. Bölge halkının akın akın İslam dinine girdiğini gören Emevi devlet adamları adeta paniğe kapılmışlardı. Emeviler, yıllardır geniş imparatorluğun Arap olmayan bu bölgesinde sosyal, siyasi ve ekonomik hakimiyetlerini yürütmek maksadıyla ezme ve tepelemek siyasetini en korkunç şekillerde tatbik etmişler bunu yapabilmek için de Arabizme dayanmışlar, Arapları arkalarına almışlardır. Emevilerin, arap olmayan kavimlere reva gördükleri ve tatbik ettikleri siyaset insafsızca ve kanlı idi.

Yarım yüzyıldır kendi ırkından olmayan Türkleri Müslüman olsalar bile "**mevali**" olarak görmeye alışmış olan ve Türk yurtlarından elde ettikleri gelirin azalmasına tahammül edemeyen Şam ümerası İslamı kabul etmiş olsalar dahi Türklerden cizye ve haracın alınmasına devam edilmesini istiyorlardı (el-Belâzuri, s. 314).

Halbuki hem islami akideye aykırı olan ve hem de Türklerin İslamdan yüz çevirmelerine neden olan bu tür bir uygulama, Aşağı Türkistan bölgesinde Araplara karşı yeni ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştu. Bu tarihlerde (716-738) Aşağı Türkistan'ın Talaş ve Çu nehirleri havzasında Türgeşlerin kuvvet kazandıkları ve 716 yılında Doğu Gök-Türk kağanı Kapagan Kağan'ın öldürülmesi üzerine yine

Türgeşlerden Sulu Han'ın dağılmış Türk birliğini toplayarak büyük Türgeş devletini kurduğu görülmektedir (712-738) (Kurat, s. 388). Su-lu Han Araplara karşı birçok başarılı harpler yapmış hatta onları Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkartacak hale gelmiş, o kadar ki, onun sevk ettiği ordular Belh'e kadar ulaşmıştır. İşte İslami kaynaklarda her nedense adı zikredilmeyen ve fakat "Hakan! en büyük hükümdar, Türk hükümdarı" diye bahsedilen ve Cüneyd, dahil bir çok arap valilerine kan kusturan bu büyük Türk hakanının adı şüphesiz Su-lu Handır.

Türgeşlerin ikiye ayrılmasını fırsat bilen Araplar Türk yurtlarını yeniden istila ettiler. Ancak Türklerin Arapları yurtlarından çıkarmak için başlattıkları mücadele hiç bir zaman için durmadı. Gerçekten de Araplar silahları ellerinde olarak Türklerle başa çıkamamışlardı (İ.H. Danişmend, 1978, s.55).

Türklerin arap Emevilere karşı başlatmış oldukları isyan ve başkaldırı İslam dinine karşı değildi. Bilakis Türkler hiç bir zaman için İslam dinine karşı mücadele etmemişler. İslamı kabul ettikten sonra onu yüceltmek ve onu dünyaya hakim kılmak için canları ve kanları ile savaşmışlar, bu uğurda dünyanın her yerinde kanları nehir gibi akmış ve kemikleri dağlar gibi yığılmıştır. Türklerin isyanı Emevi yönetimine karşı olmuştur. Arapların Türkler için reva gördükleri siyasetin **"zulüm ve tenkil"** ile özetlenebileceğini ileri süren B. Ü çok; Emeviler devrinde Arap yöneticilerin Türkler ile ilgili uygulamaları hakkında özetle şu bilgileri vermektedir:

"Arabizm siyasetini izleyen Emeviler devrinde Arap idarecileri, Türklere Müslüman olsalar bile yukarıdan bakıyorlar, kendilerini pek üstün görüyorlardı. Türklerin ister malları ister canları olsun kendileri için helal sayıyorlardı. Bu husus özellikle cizye toplarken açıkça

görülmekte idi. Halifeler Şam saraylarının israf ve lüks giderlerini karşılayabilmek için komutanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Yüz yılı aşkın (642-749) bir zaman boyunca yapılan bu yağma ve tahripçiliğin sonu şu oldu ki, Türk yurtlarındaki bir çok şehirler yakıldı yıkıldı ve sanat eserleri bile tahrip oldu. Emevi halifelerinin bir kısmı (Ömer b. Abdülaziz gibi) yüksek İslam dinini yaymak amacından çok, zengin ülkeleri yağma etmek, yeni gelir kaynakları bulmak için akınlar yapıyorlardı. Türkler ise mevali mertebesinde yaşamak istemedikleri için İslam dinini kolayca kabul etmek yolunu tutmamışlardı. Ancak Emeviler aleyhinde Şuubiye hareketi olmaya başladıktan sonradır ki, Türkler Müslüman olmayı kütle halinde benimsemişlerdir" (B. Üçok, s.51). Aslında Şuubiye akımı, Arap olmayan Müslümanların Arabizme ve Arap tahakkümüne karşı mücadele veren gayri Arap unsurun milli bilinçlerinin uyanması, onlarda eski ahlakı, edebi ve siyasi geleneklerin yeniden canlanması ve değer kazanması olarak da yorumlayabiliriz.

Sonuç

M.742 senelerinde Emevi halifesi Hişam vefat etti. Hişam'ın vefatı ile birlikte hilafet merkezi Şam'da bir çok kaynaşmalar ve kargaşalıklar oluyordu. Nasr b.Seyyar ile Türk yurtlarında başlayan bir huzur ve istikrar devri sona erme arifesinde idi. Nasr bu durumdan ürktüğü için Horasan'a çekildi. Şam'ın siyasi istikrarsızlığı ve gittikçe artan huzursuzluk ve kargaşalıktan korktuğu için Türk yurtlarındaki askeri hareketine da son vermek mecburiyetinde kaldı.

Temelleri koyu bir Arap şovenizmine dayanan ve kendilerini üstün gören Arap olmayanlara Müslüman olsalar dahi "**köle**" gözü ile bakan (H.G Yurdaydın, 1971, s. 34) Emevi devletinin aleyhinde Abbasilerin başlattığı ve tahrik ettiği yıkıcı propaganda ve faaliyetler

çoktan başlamıştı. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan ve gayri memnun toplumların büyük ölçüde destekledikleri bu propagandalar tesirini kısa zamanda göstermiş ve devleti yıkıma kadar götürmüştü.

Türk asıllı Ebu Müslim el-Horasaninin Ümeyye oğulları saltanatını yıkarak Peygamber ailesinden birinin idaresinde bütün Müslümanları müsavî tanıyacak bir devlet kurmak için ayaklanan Türk yurtlarında yaşayan halk dini, sosyal, siyasi ve ekonomik yönden toplumun tamamen desteğini kaybetmiş olan bu yönetimi yıkmış ve onun yerine Abbasiler Devletini kurmuştur (750).

Nasr b. Seyyara gelince; uzun seneler aşağı Türkistan'da valilik yapmış, Türkler arasında İslamiyet'in yayılması için Kuteybe'den sonra gerçek anlamda mücadele vermiş olan değerli arap komutanı, Abbasi ihtilalcilerin önünden bir şehirden diğerine kaçarken H. 13 l/m.748 tarihinde Hemedan'da vefat etmiştir.

Böylece binlerce yıllık Türk yurdu ve bu Türk yurtlarını bir ağ gibi sararak geçen Dek yolu yeniden Türklerin idaresine geçiyordu. Artık bundan sonra 16. yüzyılın ortalarına kadar dünya ticaretinde aktif rol oynayan Türk tüccarları her türlü güven ve emniyet içinde Uzak Doğu, Çin, Hindistan ve Orta Asya Türk mallarını ipek yolu vasıtasıyla doğrudan batıya taşıyacaklardı.

Çin'den Akdeniz'e kadar 10.000 km. uzunluğunda olan ipek yolu, Türklerin hakimiyetinde ve güvencesinde olarak insanlığın yararına yüzlerce yıl hizmet edecektir. Artık ipek yolu için Türk yurtlarında yapılan mücadeleler türlerin lehine olarak böylelikle sona ermiş oluyordu. Böylece ipek yolu aşağı yukarı 16. yy. ortalarına kadar popülaritesini korumuş ve bu süre içerisinde hep Türklerin hakimiyetinde kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Arseven, C. Esad., (1970)** *Türk Sanat Tarihi*, MEV, İstanbul.
- Atçeken, Zeki., (1998)** *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı Ve kullanılması*. Ankara.
- Baltacı, Cahit., (1976)** *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Bayat, Ali Haydar., (2001)** “Anadolu Selçuklu Dönemi Darüşşifaları Üzerine Toplu Değerlendirme” ,*I. Uluslararası Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Kongresi*, Konya
- Baykara, Tuncer., (1997)** *I. Gıyaseddin Keyhüsrev*. TTK, Ankara.
- Baykara, Tuncer., (1998)** *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Konya.
- Çelebi, Ahmet, (1998)** *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul.
- Eflaki, Ahmet, (2001)** *Ariflerin Menkıbeleri*, İstanbul
- Gürkan kazım İsmail, (1993)** “Selçuklu Hastaneleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara.
- Halaçoğlu, Yusuf, (1995)** *XIV.,XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara.
- Hatemi, Hüsrev, (1998)** *Darülfünun ve Darüşşifa*, İstanbul.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin,(1999)** *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul.
- İnan, Afet, (1993)** “Kayseri’de Gevher Nesibe Şifaiyesi”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara.
- İslam Ansiklopedisi, (1992)** “Bimaristan” Maddesi, Cilt, 6, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1972)** *Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- Karpuz, Haşim, (2001)** *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya.
- Kazıcı, Ziya, (1991)** *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul.
- Koca, Salim, (1997)** *Sultan I İzzeddin Keykavus*, Ankara.

- Köker, A. Hulisi, (1991)** *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi* (Tıp Mektebi) Kayseri.
- Köroğlu, Hüseyin, (1999)** *Konya ve Anadolu Medreseleri*, Konya.
- Kuru, Alev Çakmakoglu, (1997)** *Fetihten Osmanlı Dönemine kadar Kayseri’de Türk Devri Mimarisi*, Ankara.
- Küçükdağ, Yusuf, (1989)** “ Konya’da Alaeddin Darüş-Şifası,Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri,Yapısı”, İstanbul.
- Küçükdağ, Yusuf-Arabacı Caner, (1999)** *Selçuklular ve Konya*, Konya.
- Önge, Yılmaz, (1962)** “ Çankırı Darüş- Şifası” *Vakıflar Dergisi*, Ankara.
- Ö zönder, Hasan, (1974)** *Peygamberimizin Sağlık Öğütleri*,(Tıbbı Nebevi),İstanbul.
- Rahman, Fazlur, (1997)** *İslam Geleneginde Sağlık ve Tıp*, Ankara.
- Sevim., A, Merçil,Erdoğan, (1995)** *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara.
- Şevki, Osman, (1995)** *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara.
- Terzioğlu, Arslan., (2002)** “Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri”, *Türkler*, Ankara.
- Turan,Osman, (1998)** *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul.
- Turan, Osman (1999)** *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Turan, Osman, (1998)** *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara.
- Ü lgen, S. Ali., (1962)** “Divriği Ulu Camii Darüş-Şifası”, Ankara .
- Ü nver, Süheyl, (1993)** “ Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, Ankara.
- Ü nver, Süheyl., (1983)** *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul.
- Ü nver, Süheyl, (1943)** *Tıp Tarihi*, İstanbul .